

VIZUÁLNÍ INFORMACE VE VYBRANÝCH UČEBNICÍCH DĚJEPISU PRO 9. ROČNÍK ZÁKLADNÍ ŠKOLY

Pavel Novotný

Anotace: Příspěvek je zaměřen na problematiku vizuální (neverbální) informace v učebnicích dějepisu pro 9. ročník ZŠ. Ve vybraných učebnicích bylo cílem zjistit početní zastoupení vybraných druhů vizuální informace a jejich porovnání. A zároveň nastínit, jaký prostor dávají autoři těchto učebnic vizuálním informacím vzhledem k textové složce učebnice.

Abstract: The article is aimed at problems of visual (nonverbal) information in textbooks of history for class 9. The aim was to find a number of chosen kinds of visual information and to compare them. The aim was also to show how much space authors of these textbooks allow to visual information as compared to texts in textbooks.

1. Úvodem

„Názornost“ je jedním z nejdůležitějších didaktických principů, který by měl být v reálné výuce uplatňován. Termín názornost vyjadřuje to, že některé informace s didaktickou funkcí jsou prezentovány vzdělávajícím se subjektům nikoliv verbálně, nýbrž neverbálními prostředky.

Didaktický princip názornosti by tak měl být respektován při každém výchovně vzdělávacím působení. Jeho uplatňování v dějepisné výuce, vzhledem ke specifice jejího didaktického obsahu, je zákonitou nutností. Učitel dějepisu totiž postrádá potřebné výchozí možnosti (např. absence vlastní zkušenosti žáka s obsahem probírané látky, zejména však nemožnost uplatnění principu živého nazírání), jež nabízí výuka jiným předmětů. Tento objektivně daný nedostatek musí dějepisná výuka kompenzovat vhodně volenými cestami zprostředkovaného poznání. Cílevědomé uplatňování názorného vyučování, které napomáhá eliminovat nežádoucí důsledky uvedených potíží, je proto neodmyslitelnou součástí a praxí ověřenou zárukou úspěšného výchovně vzdělávacího působení v dějepise (Julínek a kol. 2004). K uplatňování didaktického principu názornosti také slouží jedna ze základních pomůcek učitele dějepisu, a to učebnice, obsahující vedle textové části i část obrazovou. V případě učebnic a jiných didaktických textů je tak názornost realizována řadou prostředků, které se souhrnně označují jako *vizuální prostředky* (Průcha 1998, s. 102).

Tuto problematiku již nastínil ve svém spise Velká didaktika J. A. Komenský a od té doby jsou vizuální prostředky nedílnou součástí každé učebnice. Bylo tedy na místě, aby se i v této oblasti rozvinulo teoretické bádání. U nás se jím zabýval Z. Macek (1984), který operoval s pojmem didaktický obraz, což jsou vizuální dvoj-

rozměrná a audiovizuální média vytvořená nebo upravená podle didaktických a estetických kritérií pro výchovně vzdělávací proces. Dále J. Mareš (1995), který ve své studii nastínil problémy vizuální informace v didaktických textech. Na Slovensku pak psychologové Pavlovkin a Macková (1989) teoreticky popsali, jaké funkce má vizuální informace a jakým způsobem dochází ke vnímání a chápání obrázků u dětí. Co se týče empirických výzkumů, není tato problematika dostatečně objasněna. Některé výzkumy proběhly v zahraničí v rámci kognitivní psychologie učení (Průcha 1998, s. 103–104). Nejnovější zahraniční výzkumy se pak orientují na používání vizuálních učebních pomůcek nebo rozpracovávají problematiku vytváření obrazových materiálů v počítačových programech.

Jak však uvádí Průcha (1998), důležitou otázkou je: Jak lze v konkrétních učebnicích identifikovat a měřit útvary vizuální informace? Autor poukazuje na to, že pokud chceme posuzovat učebnice podle toho, jak využívají vizuální informace a jaké prostředky k tomu používají, musíme pracovat s nějakou taxonomií těchto prostředků. V českém výzkumu je k dispozici taxonomie A. Wahly (1983) a M. Pluskala (1996). Obě jsou zaměřeny na učebnice zeměpisu a autoři operují s pojmem neverbální geografická informace (NGI).

M. Pluskal pak podle této klasifikace prováděl detailní analýzu 5 nových učebnic zeměpisu pro 7. ročník základních škol, vydaných různými nakladateli z let 1992–1995. Na závěr svého výzkumu Pluskal (1996) uvádí: „*Neverbální informace mají v učebnicích významné početní zastoupení a plní při výuce i učení žáků řadu konkrétních funkcí. Je proto nezbytné, aby tvůrci a vydavatelé učebnic respektovali základní požadavky, jak při jejich výběru, tak při odborném a technickém zpracování.*“

2. Vlastní šetření – cíle a metodický postup

Cílem výzkumné sondy bylo zjistit, jaké početní zastoupení mají vizuální informace a jaké druhy vizuálních informací jsou využívány v nejnovějších učebnicích dějepisu pro devátý ročník základní školy. Jedná se o tyto učebnice pěti různých nakladatelství vydané od roku 1999 do roku 2005:

1. AUGUSTA, P. a kol. *Dějiny moderní doby. I., II. díl.* Praha : SPL-Práce, Albra 1999 a 2000.
2. BUREŠOVÁ, J. *Dějepis 9 (moderní dějiny).* Olomouc : Prodos, 2000.
3. ČAPEK, F. *Dějepis 9 (od roku 1918 do současnosti).* Praha : Scientia, 2004.
4. MANDELOVÁ, H. a kol. *Dějiny 20. století.* Liberec : Dialog, 2005.
5. KUKLÍK, J.; KOCIAN, J. *Dějepis pro 9. r. ZŠ a 4. r. osmiletého gym.* Praha : SPN, 1999.

Vybrané učebnice jsou určeny pro devátý ročník ZŠ, avšak všechny neobsahují celé dějiny 20. století, které jsou v osnovách pro ZŠ a v RVP ZV (oblast Lidé a společnost) určeny pro deváté třídy, kromě učebnice z nakladatelství Prodos (2), jejíž obsah začíná poslední třetinou 19. století. Zbylé učebnice začínají tématem 1. světová válka (1) nebo uspořádáním světa po 1. sv. válce (3, 4, 5). Z tohoto důvodu jsem období, které jsem zkoumal, ohraničil tématy vysvětlujícími uspořádání světa po 1. světové válce a vznik Československa až do konce 20. století.

Jak bylo uvedeno výše, abychom mohli posuzovat učebnice podle toho, jak využívají vizuální informace, potřebujeme mít k dispozici taxonomii prostředků, které jsou k tomu využívány. Při svém šetření operuji s pojmem neverbální historická informace (dále jen NHI). Při tvorbě klasifikace NHI jsem vycházel z klasifikace neverbálních geografických informací (NGI) vytvořených A. Wahlou (1983) a její modifikace M. Pluskalem (1996) tak, aby ji bylo možno využít pro výzkum učebnic dějepisu.

1. obrazové:	1.1 fotografie 1.2 obrázek
2. kartografické:	2.1 mapa 2.2 plán
3. tabulky	
4. schematické:	4.1 schéma 4.2 časová přímka
5. schematicko-statistické	5.1 graf 5.2 diagram
6. kartograficko-statistické	6.1 kartogram 6.2 kartodiagram

Schéma 1: Klasifikace neverbálních historických informací

3. Výsledky šetření²⁰

Druh NHI	Učebnice 1 (SPL-Práce)	Učebnice 2 (Prodos)	Učebnice 3 (Scientia)	Učebnice 4 (Dialog)	Učebnice 5 (SPN)
1	369	157	263	1060	197
1.1	71	123	185	635	154
1.2	298	34	78	425	43
2	27	20	24	31	6
2.1	24	20	24	31	6
2.2	2	-	-	-	-
3	1	-	10	19	1
4	2	-	31	90	-
4.1	2	-	-	49	-
4.2	-	-	31	41	-
5	9	-	4	5	2
5.1	2	-	4	1	1
5.2	7	-	-	4	1

²⁰ Pro lepší přehlednost byly v tabulce 1 a 2 odsazeny podkategorie NHI směrem doleva.

6	-	-	1	1	-
6.1	-	-	-	1	-
6.2	-	-	1	-	-
Celkem	408	177	333	1206	209

Tab. 1: Počet zdrojů NHI ve vybraných učebnicích

Druh NHI	Učebnice 1 (SPL-Práce)	Učebnice 2 (Prodos)	Učebnice 3 (Scientia)	Učebnice 4 (Dialog)	Učebnice 5 (SPN)
1	90,44	88,70	78,98	87,89	94,26
1.1	17,40	69,49	55,56	52,65	73,68
1.2	73,04	19,21	23,42	35,24	20,57
2	6,62	11,30	7,21	2,57	2,87
2.1	5,88	11,30	7,21	2,57	2,87
2.2	0,49	-	-	-	-
3	0,25	-	3,00	1,58	0,48
4	0,49	-	9,31	7,46	-
4.1	0,49	-	-	4,06	-
4.2	-	-	9,31	3,40	-
5	2,21	-	1,20	0,41	0,96
5.1	0,49	-	1,20	0,08	0,48
5.2	1,72	-	-	0,33	0,48
6	-	-	0,30	0,08	-
6.1	-	-	-	0,08	-
6.2	-	-	0,30	-	-
Celkem	100	100	100	100	100

Tab. 2: Podíl zdrojů NHI ve vybraných učebnicích v %

Učebnice	Celkem NHI	Počet stran	Průměrný počet NHI na stránku
<i>SPL-Práce</i>	407	205	1,98
<i>Prodos</i>	177	94	1,88
<i>Scientia</i>	333	157	2,12
<i>Dialog</i>	1206	172	7,01
<i>SPN</i>	209	139	1,50

Tab. 3: Poměr celkového počtu NHI k počtu stran ve vybraných učebnicích

Druh NHI	celkem
<i>Fotografie</i>	1168
<i>Obrázek</i>	878
<i>Mapa</i>	105
<i>Plán</i>	2
<i>Tabulky</i>	31
<i>Schéma</i>	51
<i>Časová přímka</i>	72
<i>Graf</i>	8
<i>Diagram</i>	12
<i>Kartogram</i>	1
<i>Kartodiagram</i>	1

Tab. 4: Celkový počet druhů NHI ve sledovaných učebnicích

Hodnocení učebnice č. 1

Z obrazových zdrojů, které obsahuje učebnice z nakladatelství SPL-Práce, se jedná především o obrázky kreslené zařazené do každé kapitoly. I přes velmi dobrou estetickou stránku těchto obrázků, je nepovažuji za dobré řešení, neboť ukazují sice skutečné události, ale v podobě dané autorem těchto kreseb. A můžeme se jen domnívat, jaké podklady k těmto ilustracím autor použil. Mnoho z nich nevystihuje úplně přesně danou událost, kterou popisují a může tak dojít k vytvoření mylných představ u žáků, které pak musí učitel korigovat. Jako příklad může posloužit obrázek na straně 65, který ukazuje příjezd německých vojsk do Československa na podzim roku 1939. Je na něm vyobrazeno auto se dvěma vojáky (řidič a spolujezdec) a v pravém horním rohu zástup lidí, jejichž nespokojenost lze poznat jen díky zvednutým rukám. Z auta ani uniforem vojáků nevyplývá, že to jsou Němci, neboť nikde není znázorněn německý znak.

Ani barevnost několika obrázků neodpovídá realitě (např. obr. s. 46 – Praha všedního dne). Cílem bylo pravděpodobně spojit estetickou, případně emocionální, stránku kreslených obrázků s informační, přičemž informační stránka bývá nesprávně prezentována. V mnoha případech by se místo těchto obrázků hodily fotografie zobrazující danou situaci ve skutečné podobě. Je potřeba se ptát, jestli jsou kreslené obrázky vhodné a v jakém počtu je zařazovat do učebnic dějepisu. Dále některé mapy by mohly být větší, přičemž ale jejich znázornění je na druhé straně jednoduché a přehledné. Vysvětlivky k NHI jsou také dostatečné a ještě navíc obsahují doplňující informace. Je to také jediná učebnice, kde se objevují plány a nejvíce používá schematicko-statistické zdroje NHI. Na druhé straně se v obou dílech objevuje pouze jedna tabulka.

Hodnocení učebnice č. 2

Tato učebnice využívá NHI ze všech sledovaných učebnic nejméně. Je to dáno rozměry učebnice (formát B4) a také rozsahem, který zahrnuje období od roku 1871 až do konce 20. století. To znamená, že počet stran, které zahrnují zkoumané období, je pouze 100. Přesto průměr jedné NHI na stranu je 1,88, což v porovnání s ostatními učebnicemi je průměrná hodnota. Dalším rozdílem od ostatních učebnic je, že dále využívá pouze obrazové a kartografické zdroje NHI. Další zdroje NHI se v učebnici nevyskytují, čímž se liší od ostatních učebnic. V některých kapitolách by se uplatnily tabulky (viz např. výsledky voleb za první republiky) nebo časové přímký. Ty obzvláště, neboť učebnice je v každé kapitole plná dat a letopočtů, především v období druhé světové války, jejichž zapamatování by znázorněné časové přímký bezpochyby usnadnily. Za klad můžeme považovat velmi podrobný a přesný popis většiny zdrojů NHI, což usnadní žákům pochopit obsah ilustrací a map a i učitelé ušetří čas vysvětlováním jejich obsahu.

Hodnocení učebnice č. 3

Hodnocená učebnice z nakladatelství Scientia má společně s učebnicí z nakladatelství Dialog největší zastoupení fotografií, tabulek a především za každou kapitolou následuje časová přímký. Ze všech sledovaných učebnic používá tato nejvíce graf. Všechny zdroje NHI mají přímou vazbu na text a jejich didaktická vhodnost je zachována. U některých obrázků, znázorňujících více osobností, chybí přesnější určení osobností, na kterou je v titulku odkazováno. I když převažují černobílé fotografie a obrázky, tak např. z období druhé světové války můžeme najít i barevné fotografie, což daleko lépe dokresluje atmosféru doby. Prvky v mapách jsou dostatečně barevně rozlišeny a rozměry některých map zabírají i dvě třetiny stránky.

Hodnocení učebnice č. 4

Z tab. 3 jasně vyplývá, že nejvíce jsou vizuální informace využívány v učebnici nakladatelství Dialog, kde celkové číslo zahrnující všechny druhy vizuální informace přesahuje číslo 1200! Při počtu 170 stran, to pak dává průměrně 7 druhů vizuální informace na jednu stránku, přičemž maximální počet na jednu stránku přesahuje v rámci oddílu učebnice, které shrnuje dané období (např. Meziválečné), na několika stranách číslo 45. To je možné, při formátu stránky A4, pouze tím, že dojde ke zmenšení rozměrů vizuální informace. Je to i typickou vlastností této učebnice, že většina vizuálních informací, především fotografií a obrázků, je malých rozměrů. Je tedy třeba si položit otázku, jaký vliv má taková velikost vizuální informace, plus jejich počet na stránce, na práci a učení žáka, popřípadě zda některé fotografie neztrácejí svou výpovědní hodnotu tím, že se zmenší jejich rozměry a potlačí se její charakteristické znaky. Ty pak zanikají a tím fotografie

ztrácí úlohu nositele názornosti a představy skutečnosti a může dojít ke zkreslým představám žáků o dané době. Tato učebnice pak nejvíce používá i další druhy vizuálních informací, jako jsou schémata, tabulky nebo časová přímka. Celkový dojem z této učebnice může vyvolat pocit, že to není učebnice, ale spíše encyklopedie. Důležité je ale to, jak se s ní pracuje učitelům a žákům. Posouzení této učebnice z hlediska využívání vizuálních informací by vydalo na samostatnou studii.

Hodnocení učebnice č. 5

Počet NHI zařazuje tuto učebnici těsně před učebnici z nakladatelství Prodos. Čeho se však v učebnici vyskytuje nejméně, jsou mapy. Šest map na celou učebnici je opravdu málo, na to jak se měnila především mapa Evropy během 1. pol. 20. století. Například z období zahrnující druhou světovou válku není v učebnici k dispozici žádná mapa (kromě mapy znázorňující rozložení německých koncentračních táborů v Evropě), přičemž se žáci z textu dozvídají o přesunech vojsk jednotlivých států účastnících se války. Samozřejmě ve škole jsou k dispozici nástěnné mapy či dějepisné atlasy, avšak k domácí přípravě určitě k dispozici nejsou. Specifikem této učebnice je, že všechny zdroje NHI jsou umístěny v pravých a levých rozích na každé straně v přesně vymezených rámečcích. Z tohoto pohledu je tak použití zdrojů NHI plošně a rozměrově omezeno, což může být jedna z příčin nezařazení více kartografických zdrojů NHI. Také se zde nenachází, podobně jako u učebnice č. 2, časové přímký, i přes vysoký počet časových údajů v textu.

4. Shrnutí

Při celkovém shrnutí můžeme konstatovat, že zkoumané učebnice dějepisu využívají při předávání vizuálních informací žákovi na prvním místě obrazový materiál, což správně respektuje didaktický princip názornosti, který se v předmětu dějepis uplatňuje ve zvýšené míře.

Kartografických zdrojů nejvíce obsahuje učebnice z nakladatelství Dialog, ale při hodnocení všech učebnic nejlépe zpracované mapy (velikost, barevnost, výstižnost) má dle mého názoru učebnice nakladatelství Scientia. Jinak, kromě učebnice z nakladatelství SPN, jsou mapy zařazovány, tak, aby v případě, že učitelé nevyužívají při svém výkladu ani nástěnnou mapu či dějepisné atlasy, si žáci mohli udělat v souvislosti s textovou částí názornou představu o změnách hranic jednotlivých států.

Ostatní druhy vizuálních informací jsou již ve zkoumaných učebnicích využívány velmi sporadicky, tedy kromě učebnice z nakladatelství Dialog. Tabulky a časové přímký jsou využívány jen ve dvou případech (Dialog, Scientia), schémata (Dialog). Kategorie schematicko-statistické a kartograficko-statistické nejsou využity v podstatě vůbec. Můžeme říci, že je to spíše záležitost geografická, ale je otázka zda i tyto informace by nepřinesly něco nového do učebnic dějepisu.

Tato analýza si nekladla za cíl zjistit podstatu využívání vizuální informace v učebnicích dějepisu, ale popsat aktuální stav a nabídnout možnosti dalšího zkoumání v této oblasti.

Na závěr je tedy třeba říci, že tyto analýzy jsou důležité a potřebné k tomu, aby bylo možno odpovědět na praktické otázky typu: V jakém počtu a jakého druhu mají být prostředky vizuální informace začleněny do učebnic – pro jednotlivé vyučovací předměty a pro specifické věkové kategorie? Český pedagogický výzkum by měl k tomu přinášet podrobná zjištění o českých učebnicích (Průcha 1998, s. 107).

Literatura

- ČAPEK, V. a kol. *Didaktika dějepisu II*. Praha : SPN, 1988.
- JULÍNEK, S. a kol. *Základy oborové didaktiky dějepisu*. Brno : PdF MU, 2004.
- MACEK, Z. Obraz jako didaktický prostředek. *Pedagogika*, 1984, roč. 34, č. 4, s. 453–469.
- MAREŠ, J. Učení z obrazového materiálu. *Pedagogika*, 1995, roč. 45, č. 4, s. 318–327.
- PAVLOVKIN, M.; MACKOVÁ, Z. *Žiak a učebnica*. Bratislava : SPN, 1989.
- PLUSKAL, M. *Teorie tvorby učebnic a metody jejího zhodnocení. Habilitační práce*. Olomouc : UP, 1996.
- PRŮCHA, J. *Učebnice: Teorie a analýzy edukačního média*. Brno : Paido, 1998.
- PRŮCHA, J. Zlepšují se učebnice dějepisu? Analýza tří učebnic dějepisu pro 5. ročník základní školy. *Společenské vědy ve škole*, 1989, roč. 46, č. 3, s. 75–77.
- PRŮCHA, J. *Výzkum a teorie školní učebnice*. Praha : Academia, 1987.
- WAHLA, A. *Strukturní složky učebnic geografie*. Praha : SPN, 1983.